

ДОГОВІР: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ

Цивільно-правовий договір по праву сьогодні займає одне з чільних місць в економіці, в господарській діяльності. Договір в цивільній науці розглядається з різних правових площин: як правовідношення, як угода, як підстава виникнення зобов'язань, як документ та як саме зобов'язання. Особливості договору розглядалися українськими науковцями, такими як Н. С. Кузнецова, Т. В. Боднар, В. В. Луць, А. С. Довгерт, М. М. Сібільов, В. Г. Олюха. І хоч договір займає особливе місце в цивільному праві, та цивілістика не поповнилася достатньою кількістю поглядів-досліджень щодо його визначення. Праці вчених стосуються переважно окремих видів договірних зобов'язань.

Мета цього дослідження полягає у розкритті різноманітних аспектів договору, визначенні сутності цивільно-правового договору, здійсненні аналізу теоретичного визначення договору та законодавчого закріплення, встановлення місця договору в системі договірних права.

Загальноживаних значень терміна «договір» є три: договір як правочин, договір як зобов'язання, договір як документ [1, 135]. Такий підхід до поняття договору є традиційним, та договір має дещо ширший спектр та може розглядатися в інших площинах.

Договір виражається як певний регулятор суспільних відносин [2], як універсальна категорія суспільного життя і економічних відносин, втім, договірне регулювання є звичайним, або, можна сказати, природним саморегулятором суспільства і економіки. Як жива природа самостійно реагує на зміни клімату появою нових видів живих організмів, так договірне регулювання змінюється в залежності від потреб суспільства і економіки, реагуючи на зміни ринку появою нових видів договорів і зникненням старих [3, 21].

Окрема позиція виражалась щодо договору як первинного джерела права. Право не можливо уявити без договору. І доказом цьому є наявність нормативно-правового договору — спільного договірного акта-документа двох або більше сторін, що встановили нові норми права за взаємною згодою, які служать підставою для видання правових актів, здійснення інших юридичних дій. Не потрібно ототожнювати нормативно-правовий договір з нормативно-правовим актом. Правова природа договору розкривається через договірні відносини, суспільну самоорганізацію, взаємне волевиявлення сторін, учасників договору. В той час коли нормативно-правовий акт являє собою державно-владне встановлення, є нормативним регулятором суспільних відносин, міжнародно-правовий акт є самостійним джерелом права [4, 513]. Як нормативний акт розглядаються типові договори, однак типовий договір не містить ознак нормативно-правового акта, сьогодні акценти розставлені на визначенні договору як ненормативного регулятора відносин сторін. Договори в римському праві називалися контрактами. Перші усні (вербальні) контракти — стипуляції

(*stipulatio*) — договори, які вимагали для укладення виголошення чітко визначених слів в певній послідовності. Поряд з добровільними стипуляціями, які уклалися на основі волі, існували і стипуляції за вказівкою претора [5, 139].

В теорії держави і права існує теорія виникнення держави шляхом суспільного договору [6], яка ґрунтується на ідеї угоди (договору) як акта розумної волі людини. Представники даної теорії розглядали договір в його варіантах, як суспільний договір-підпорядкування (договір між правителем та людьми) та суспільний договір-об'єднання (договір людей один з одним, усіх з усіма). [4, 46]. Дана теорія не є однією з основних теорій в прийнятті суспільством трактування походження держави. Об'єктивні причини виникнення держави не можна пояснити тільки договором, однак договір відіграє значну роль в державотворенні багатьох країн.

В процесі розвитку договірної права договір зіставляли з законом, починаючи з Римського права, називаючи закони царями, а Ю. А. Тихомиров назвав закон батьком договору [7, 13]. Такий підхід та наукове трактування відобразилося в ст. 1134 ЦК Франції: «правомірні договори стають законом для осіб, які їх уклали». Порівняння з батьками проводить і Брагінський, називаючи угоду матір'ю договору, оскільки вона породжує усі можливі наслідки в договорі.

Відповідно до договірної теорії, де право розглядається як результат численних компромісів, домовленостей між учасниками, належно укладений договір містить правові норми та є формою права. Послідовники договірної теорії пов'язують договірний процес з правотворчістю, стосовно окремих випадків та конкретних осіб [8, 11]. Сторони, виражаючи свою волю, закладаючи свій інтерес, визначають правила поведінки в договорі, втілюючи принцип «дозволено все, що не заборонено законом», таким чином врегульовуючи відносини шляхом встановлення норм. Звідси беззаперечно впливає правотворчий характер договору (не обмеженого рамками законодавця), що є основним юридичним засобом, що опосередковує базисні відносини, приводить в дію норми права [9, 120].

Тлумачення договору як «взаємне зобов'язання, письмова або усна угода» [10] виражається в мовознавстві за допомогою синонімів: зобов'язання та угода, однак законом визначено — «зобов'язання» є правовідношення (ч. 1 ст. 509 ЦК України) з урахуванням акцентів і змістового навантаження, вказаний підхід є прийнятним і виправданим. Важливі і першочергові питання соціального характеру вирішуються за допомогою договору, «як деякої константи, пошуку (опори, точки, прямої), що поєднує інтереси і бажання, права кожної сторони» [11].

Розглядаючи визначення поняття «договір», доречно згадати застереження В. І. Леніна про «умовне і відносне значення всіх визначень взагалі, які ніколи не можуть охопити всебічних зв'язків, явищ в їх повному розвитку [12, 6].

Юридичні відносини, формою яких є договір, не залежно від того, закріплені вони законом або ні, є вольовими відносинами, в яких відображаються економічні відносини. Зміст цих юридичних або вольових відносин дано сами-

ми економічними відносинами [13, 148–149]. Тому договір являє собою юридичне відношення, яке має економічний зміст [14, 6].

Поняття договору по-різному розглядається з позицій права та економіки. Юристи в договорі вбачають юридичну дію, що здійснюється у вигляді погодженого волевиявлення, а економісти розглядають договір через призму економічного обороту [14, 27]. В економіці договір є способом обміну матеріальних благ, важелем динамічних процесів товарообміну. Тому із закріпленням юридичної та економічної рівності суб'єктів права, залученням все більшої кількості об'єктів у цивільний оборот, сприянням свободи конкуренції зростає та поглиблюється роль договору.

Якщо заглибитися в історію Київської Русі, то договір — «ряд» використовувався для примирення (припинення ворожнечі, відновлення злагоди) [15, 313], залагодження конфліктів, свого роду мирова угода, як спосіб вирішення юридичного конфлікту самими сторонами, договір про порядок та умови розв'язання конфлікту на взаємовигідних умовах [16]. Встановлення миру, визначення кордонів, військові союзи, прийняття релігії, династичні союзи (шлюби нав'язані чи вимушені) минулого є договірними формами, відображенням, прототипом договору. В сучасних умовах широко використовується договір як форма вирішення конфліктів як на внутрішній арені держави, так і за її межами, причому в різних сферах відносин.

В сучасному законодавстві мирова угода є регулятором, формою вирішення спору на всіх стадіях судового цивільного процесу, на основі взаємних поступок їх учасників. Частина 1 ст. 175 ЦПК України називає учасників мирової угоди сторонами, в такому разі сторони процесу є сторонами мирової угоди (договору), яка може стосуватися тільки прав і обов'язків сторін та предмета позову, що є обмеженнями такого договору (окрім загальноновизначених вимог щодо дійсності правочинів), і формою вираження його стане ухвала суду про затвердження мирової угоди.

Якщо прослідкувати місце договору в кодифікованих нормативно-правових актах: ЦК УРСР та ЦК України, то переваги однозначно за новим кодексом, де договору відводиться окремий розділ «Загальні положення про договір», що включає дві впорядковані глави, хоч не великі за обсягом, та самостійні формування, на відміну від старого ЦК УРСР [17], де практично не було розмежування в послідовності, розташуванні та змісті між зобов'язанням та договором та й не було визначення самого договору. Частиною 2 ст. 41 ЦК УРСР передбачалося, що угоди можуть бути односторонніми, дво- або багатосторонніми (договори). В ЦК РФ договір — «соглашение» законодавчо закріпилося ЦК України як домовленість [18].

Як науковці, так і законодавець ототожнили договір з домовленістю. Частина 1 ст. 626 ЦК України дає визначення договору як домовленості двох або більше сторін, спрямованої на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Але ще з часів Стародавнього Риму домовленість стосувалася всього, про що особи могли домовитися. Поняття «домовленість» далеко ширше, ніж поняття «договір». Не кожна домовленість є договором, а лише

така, яка породжує правові наслідки [19, 106]. Домовленості мають свої ознаки та самостійне значення. В міжнародних відносинах вважається, що домовленості мають не юридичне, а моральне або політичне забарвлення. Це явище все частіше простежується в міжнародній практиці.

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає «домовленість» як принципову дипломатичну домовленість сторін, зафіксовану в протоколі переговорів. Протокол у міжнародному праві — міжнародна двостороння згода з питань обмеженої дії. Отже словник дає нам в деякій мірі вузьке (специфічне) трактування поняття, хоча у внутрішньонаціональному праві протокол застосовується для врегулювання відносин, породжуючи договірні зв'язки з волі сторін [8, 47]. Домовленість може мати необов'язковий вияв, а моральний характер, «несерйозні зобов'язання» (взяти з собою у відпустку), «невизначена домовленість» (прийняти запрошення) [20, 55].

В науці цивілістиці велися дискусії з приводу повноти (чіткості і вірності) вживання слова «домовленість». Дореволюційний вчений-цивіліст В. І. Синайський під договором розумів таке волевиявлення сторін, в силу якого виникає зобов'язання для однієї або обох сторін. Синайський стверджував, що визначити договір як домовленість, а не як особливе волевиявлення не зовсім точно, оскільки договір характеризується саме тим, що він є нова єдина воля, а домовленість передбачає поєднання двох воель, а не утворення нової, єдиної волі [21, 309]. Пізніше цю думку відобразив Красавчиков, вказуючи, що в основі угоди (соглашения) лежить погодження (согласие), а це одностороння дія [11]. Але в цивільному праві договір, на думку Можайка, яка є безспірною, може бути не будь-яка домовленість, а тільки така, яка має визначений правовий зміст, направлений на досягнення визначених правових результатів, хоча в радянський період, коли автор виражав свою позицію, вказаний правовий зміст повинен був відповідати як закону так і затвердженому плану [22, 6].

О. А. Красавчиков співвідносить договір з нормою права як юридичного факту і норми права. «Однак договір — юридичний факт особливого роду. Він відрізняється не тільки від таких юридичних фактів, як події (відбуваються незалежно від волі людей, але і від всіх інших, загалом, і від визначених видів юридичних дій» [11, 6]. Договору притаманні юридичні ознаки, що зумовлюють таку позицію, «договір належить до юридичних фактів, на основі яких виникають зобов'язання» [23, 132]. Договір відрізняється як від правопорушень, що завжди є неправомірними, так і від правомірних дій, юридичних вчинків, які завжди націлені на настання наслідків, незалежно від волі особи [11].

Можна було б погодитися з доктринальним визначенням: договір — правомірний правочин, взаємоузгоджена воля двох і більше сторін, спрямована на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків у формі зобов'язального правовідношення та на врегулювання відносин між цими сторонами шляхом закріплення цих прав та обов'язків, як правило, у формі відповідних умов договору, у визначеній законом формі [24, 210], за виключенням вжитого «правомірного правочину» саме визначення несе в собі розуміння пра-

вومیрної дії (право, чинити, діяти), тобто виникає тавтологія, ст. 204 ЦК України [17], визначає презумпцію правомірності правочину, але називає недійсним чи нікчемним правочином той, який вчинений з недодержанням вимог; мовних та стилістичних помилок в повторенні «форма зобов'язального відношення», у «визначеній законом формі», «цими» сторонами, «цих» прав та обов'язків, хоч автори стверджують, що вказаним визначенням відображено багатоманітність змісту договору. Попри критику цього доктринального визначення схвальним є те, що договір визначено як правочин.

Будь-який договір є здійсненням приватної автономії [25, 250], правомірним волевиявленням і як правовий феномен зустрічається майже в усіх галузях права: цивільного, трудового, сімейного, земельного, господарського... Цікавим є те, що договір всюди зберігає свою сутність, набуваючи галузевих особливостей та спрямований на досягнення правових наслідків. Та попри все, незважаючи на розповсюдженість та інтегральність договору, кожен договір є індивідуальним (щодо сторін, строків, об'єкта...).

Повертаючись до вчення класиків марксизму: «Договір є кінцевий результат, в якому їх воля знаходить своє спільне юридичне вираження» [26, 187]. Цивільно-правовий договір є унікальним правовим інструментом розвитку ринкової економіки щодо вираження волі учасників відносин, визначенні потреб суспільства в товарах і послугах та оптимальному забезпеченні потреб суспільства. Як вірно зазначав І. М. Грущинський, кожен договір за соціальною і психологічною природою незалежно від кола його учасників являє собою просту або складну систему волевиявлень, які органічно поєднуються у взаємній згоді сторін. Це не просто сума волевиявлень певних сторін, а вияв і реалізація їх зустрічних волі і зацікавленостей. Це завжди цілеспрямований юридичний акт, який виражає правомірну, юридично значиму дію, спрямовану на виникнення, зміну чи припинення правомірних зв'язків учасників суспільних відносин [27].

Цивільно-правовий договір виконує основну роль в регулюванні економічних відносин в суспільстві, яку не можна замінити ніякою кількістю законів, нормативно-правових актів, що підтверджено невдалим розвитком планової економіки в СРСР. Саме регулююча функція цивільно-правового договору, яка є основною і найважливішою (інші є похідними), наближає договір до закону, бо договір виступає засобом регулювання правомірної поведінки сторін у цивільних правовідносинах. Луць, опираючись на визначення О. О. Красавчикова, припускає, що у функціях договору поєднується і вияв головних цілей, основного призначення договору (тотожна позиція В. Г. Вердникова стосовно функцій господарського договору) [28] і його вплив на суспільні відносини, бо без використання цієї форми для конкретних правовідносин не може виявитись головне призначення цієї категорії [24, 635]. І хоч цивільно-правовий договір несе в собі певну систему функцій, а через вивчення, дослідження функцій цивільно-правового договору можна розкрити більш повно дієвість і ефективність самого договору і договірного права загалом, та функції цивільно-правового договору не підмінюють мету договору, яка є суб'єктивною, і роз-

кривати цей напрямок в даному дослідженні не є задачею, а може бути самостійним дослідженням.

В останній період правова наука поповнилася цілим масивом досліджень, присвячених договору та окремим його видам. В сучасних умовах роль договору як універсальної та найдоцільнішої форми реалізації товарно-грошових відносин та інших майнових відносин стрімко зростає, сфера застосування договору значно розширилася за колом суб'єктів, застосуванням нових видів договорів, реалізації свободи договору. Внаслідок ускладнення економічної організації суспільства, зростання кількості договорів, виникнення нових угруповань та видів: змішані, рамкові договори — «містить лише головні узгоджені умови угоди, що підлягають уточненню виконання робіт» [29], договір є одним з найефективніших правових інструментів та функціонує як механізм регулювання господарських та цивільних відносин. Завдяки розвитку економіки, становленню правової держави спектр відносин, які можуть виражатися в договірній формі, розширюються, а вимоги до порядку їх встановлення спрощуються. Значення договору зростає не тільки за рахунок соціальної та економічної ролі, розширення сфери його дії. Підвищення ролі договору та його значення обумовлено тенденціями самовизначення індивіда.

Література

1. Цивільне право : підручник. У 2 т. Т. 2 / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова [та ін.] ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького Х. : Право, 2011.
2. Сібільов М. Базові моделі регулювання договірних відносин за новим Цивільним кодексом України // Українське комерційне право. — К., 2003. — № 4. — С. 17–18.
3. Забоев К. И. Правовые и философские аспекты гражданско-правового договора / К. И. Забоев. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — 278 с.
4. Скакуп О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакуп. — Х. : Еспада, 2006. — 776 с.
5. Основы римского частного права : учеб. пособие / С. А. Слипенко, О. И. Смотров, В. А. Кройтор, Р. Б. Шишка ; под ред. С. А. Слипенко, О. И. Смотрова. Х. : Эспада, 2007. — 192 с.
6. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо. — М., 1969.
7. Тихомиров Ю. А. Договоры в экономике / Ю. А. Тихомиров. — М., 1993.
8. Завальна Ж. В. Договірні форми регулювання відносин у публічній сфері: теоретико-правовий аспект : монографія / Ж. В. Завальна. Суми : Мрія, 2009. — 132 с.
9. Корецький А. Д. Договір в механізмі правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук / А. Д. Корецький. — Ростов н/Д, 1999.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови : з дод., допов. та СД / уклад. і голов. ред. В. Г. Бусел. — К. ; Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2009. — 1736 с.
11. Красавчиков О. А. Гражданско-правовой договор // Гражданско-правовой договор и его функции : сборник. Свердловск, 1980. С. 3–20.
12. Гавзе Ф. И. Социалистический гражданско-правовой договор / Ф. И. Гавзе. — М. : Юрид. лит., 1972. — 168 с.
13. Кленер Г. От права природы к природе права / Кленер Герман. — М., 1988.
14. Мережко А. А. Договор в частном праве / А. А. Мережко. — К., 2003. — 176 с.
15. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. — М., 1984.
16. Прохоренко В. В. Правовая природа мирового соглашения // Цивилистические записки : межвуз. сб. науч. тр. — М. : Статут ; Екатеринбург : Ин-т частного права, 2002. — Вып. 2. — С. 331–345.
17. Цивільний кодекс УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1999. — № 48.

18. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44.
19. Халфина Р. О. Договор в английском гражданском праве / Р. О. Халфина. — М., 1959.
20. Опоре Т. Про право. Короткий вступ / Опоре Топі. — К., 1997.
21. Синайский В. И. Русское гражданское право / В. И. Синайский. — М., 2002.
22. Можайко В. Н. Договор по советскому гражданскому праву. Общие положения : учеб. пособие / В. Н. Можайко. — М., 1961. — 41 с.
23. Цивільне право України : підручник. В 2 т. Т. 1 / за ред. С. О. Харитопова, П. Ю. Голубової. — Х. : Одісеї, 2008. — 832 с.
24. Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. — 3-тє вид., переробл. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 1176 с.
25. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. — Изд. 3-е, стереотип. — М. : Статут, 2001.
26. Марке К. Сочинения / К. Марке, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — Т. 23.
27. Грущинський І. Правове регулювання відносин у підприємстві // Право України. — 1998. — № 2. — С. 77.
28. Вердников В. Г. Функция хозяйственного договора // Труды ВЮЗИ. — М., 1971. — Т. 21. — С. 83.
29. Екопомічна енциклопедія. У 3 т. Т. 1 / Редкол.: ...С. В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Вид. центр «Академія», 2000. — 864 с.

Анотація

Бельо Л. Ю. Договір: деякі аспекти поняття. — Стаття.

У статті розглянуті та проаналізовані правові аспекти договору, трактування визначення поняття, його правова природа та значення.

Ключові слова: договір, цивільно-правовий договір, суспільний договір, типовий договір, домовленість, правочин, мирова угода, правомірний правочин.

Аннотация

Белё Л. Ю. Договор: некоторые аспекты понятия. — Статья.

В статье рассмотрены и проанализированы правовые аспекты договора, трактовка определения понятия, его правовая природа и значение.

Ключевые слова: договор, гражданско-правовой договор, общественный договор, типовой договор, соглашение, сделка, мировое соглашение, правомерная сделка.

Summary

Bele L. Y. Agreement: some aspects of concept. — Article.

In the article legal aspects, of an agreement, interpretation of subject definition, its legal nature and meaning are considered and analyzed.

Keywords: agreement, civil law full agreement, common agreement, standard agreement, contract, transaction, legitimate transaction.